

**ДО ПИТАННЯ ПРО АБСОЛЮТНИЙ ХАРАКТЕР ПРАВА
ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ НА ЖИТЛО****TO THE QUESTION OF THE ABSOLUTE NATURE OF THE RIGHT
TO PRIVATE OWNERSHIP OF HOUSING****Погрібна О.В., аспірант відділу проблем приватного права***Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака
Національної академії правових наук України*

Стаття присвячена дослідженню природи права приватної власності на житло, зокрема, його абсолютного характеру. Встановлено, що актуальною тенденцією розвитку міжнародно-правового регулювання відносин щодо здійснення права приватної власності на житло, так само, як і цивільно-правової доктрини у цій сфері, є піддання сумніву і заперечення його абсолютного характеру, виходячи із низки законодавчо закріплених обмежень та декларування на конституційному рівні правових можливостей втручання держави у сферу здійснення права власності на житло. Обґрунтовано недоцільність заперечень існування категорії обмеження абсолютного суб'єктивного права, яке слід сприймати як виняткове законодавчо дозволене втручання держави у сферу реалізації суб'єктивного права, що полягає у правомірній та суспільно обґрунтованій лімітації обсягу правомочностей, які складають його зміст, та здійснюється з метою забезпечення публічних або громадських інтересів, дотримання прав та свобод інших осіб на засадах законності, виправданості, пропорційності, а також з обов'язковим урахуванням непорушності абсолютного суб'єктивного права власності. Підтримано позицію дослідників щодо необхідності віднесення права власності, у тому числі, права приватної власності на житло, до категорії абсолютних прав, виходячи, по-перше, зі специфіки правової конструкції його реалізації, яка ґрунтується на особистому розсуді власника незалежно від волі інших осіб, а по-друге, із конституційного закріплення його непорушності та недоторканності, що має у своїй основі обов'язок всіх і кожного не створювати перешкод у реалізації права власності. При цьому встановлення законодавчих обмежень щодо реалізації права приватної власності на житло з боку держави є винятковим та обумовлюється необхідністю експлуатації авторитету та влади держави з метою виконання інститутом власності властивих йому функцій у найвищих інтересах суспільства і держави, проте з обов'язковим узгодженням останніх з інтересами власника.

Ключові слова: право власності, житло, суб'єктивне цивільне право, абсолютне право, відносне право, обмеження права власності.

The article is devoted to the study of the nature of the right of private ownership of housing, in particular, its absolute nature. It has been established that the current trend in the development of international legal regulation of relations regarding the exercise of the right to private ownership of housing, as well as the civil doctrine in this area, is the questioning and denial of its absolute nature, based on a number of legally established restrictions and declarations on the constitutional level levels of legal possibilities of state intervention in the sphere of exercising the right to own housing. Emphasis is placed on the inexpediency of objections to the existence of the category of limitation of absolute subjective right, which should be perceived as the exclusive legally permitted intervention of the state in the sphere of realization of subjective right, which consists in the legitimate and socially justified limitation of the scope of powers that make up its content, and is carried out with the aim ensuring public or public interests, observing the rights and freedoms of other persons on the basis of legality, justification, proportionality, as well as with mandatory consideration of the inviolability of absolute subjective property rights. The author supports the position of the researchers regarding the need to attribute the right of ownership, including the right of private ownership of housing, to the category of absolute rights, based, firstly, on the specifics of the legal construction of its implementation, which is based on the personal discretion of the owner regardless of the will of other persons, and secondly, from the constitutional confirmation of its inviolability and inviolability, which is based on the duty of everyone and everyone not to create obstacles in the realization of the right to property. At the same time, the establishment of legislative restrictions on the implementation of the right of private ownership of housing by the state is exceptional and is conditioned by the need to exploit the authority and power of the state in order to perform the functions inherent in the institution of property in the highest interests of society and the state, but with the mandatory coordination of the latter with the interests of the owner.

Key words: property right, housing, subjective civil law, absolute right, relative right, limitation of property right.

Міжгалузевість категорії житла у площині приватно-правового регулювання зумовлює необхідність розгляду її крізь призму особливостей предметів та методів правового регулювання як цивільного, так і житлового права. Разом із тим слід зауважити, що в той час, як для останнього житло є центральною правовою категорією, яка визначає тенденції та напрями розвитку житлового права, у межах цивільно-правового регулювання житло розглядається лише як один із численних об'єктів цивільних прав, щодо якого потенційно можуть виникати речові або зобов'язальні цивільні правовідносини. Водночас, зважаючи, що житло, з одного боку, належить до об'єктів нерухомого майна, а з іншого боку є елементом низки конституційних прав, зокрема, права на житло та права на достатній життєвий рівень, зрозумілим та обґрунтованим є законодавче встановлення особливих правил цивільного обігу житла, а також здійснення та захисту права власності на нього.

Правовою основою для розуміння категорії права власності на житло є, безумовно, положення Розділу І Книги третьої ЦК України «Право власності». Так, ч. 1 ст. 316 визначає право власності як право особи на річ

(майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб. Натомість ст. 317 ЦК України закріплює традиційну триаду правомочностей, що складають зміст права власності: це право володіння, право користування та право розпорядження майном. Із цього можемо виокремити найбільш загальні ознаки права власності на житло як різновиду речових прав: 1) право власності на житло є суб'єктивним цивільним правом. Це означає, що власник має право на власні дії (дії щодо володіння, користування та розпорядження житлом за власною волею), право вимагати від інших вчинення певних дій або утримання від їх вчинення, а також право на захист суб'єктивного права, у тому числі шляхом застосування заходів державного примусу; 2) право власності на житло повинно реалізуватися на засадах законності. Власник має право здійснювати правомочності, що входять до змісту права власності, винятково в рамках закону, і не може здійснювати дії, які йому суперечать; 3) здійснення права власності на житло не залежить від волі інших осіб. Право власності дозволяє власнику діяти самостійно та незалежно від волі інших осіб, гарантуючи невтручання інших осіб у процес здійснення цього права без законних підстав.

Крім того, дослідники часто наголошують на такій ознаці права власності, як абсолютність. Так, на думку О. В. Ільківа, суб'єктивне право власності належить власнику. Останнє є абсолютним правом, суть якого полягає в тому, що власнику відповідає обов'язок інших осіб не порушувати його право власності, змістом якого є повноваження володіти, користуватися та розпоряджатися конкретним об'єктом. Таким чином, в основі правової природи права власності покладений принцип непорушності, який полягає в дотриманні іншими особами нормативних положень охорони права власності і вольовий аспект здійснення права власності власником на свій розсуд. Водночас абсолютність прав власника не слід трактувати як всюдозволеність у їх здійсненні. Власник реалізує свої суб'єктивні права в рамках положень закону. На нього поширюються обмеження, встановлені законодавством щодо здійснення повноважень, які складають зміст права власності. Врешті на власника покладається обов'язок також не порушувати права інших осіб в процесі здійснення своїх повноважень. Це випливає з постулату, що кожна особа є носієм прав та обов'язків в цивільних правовідносинах [1, с. 47]. Абсолютність як ознака права власності, на думку З. В. Ромовської, полягає насамперед у тому, що своє право власник здійснює на свій розсуд, за своєю волею, а також у тому, що обов'язком не зазіхати на чуже наділений кожен суб'єкт, а отже, – й держава. Право власності є абсолютним у тому сенсі, що воно існує доти, поки фізично існує річ. На нього не може вплинути зміна місця проживання власника, а також те, що власник сам не володіє річчю і не користується нею [2]. Натомість Є. О. Мічурін стверджує, що «абсолютність» права не пов'язана з повнотою панування особи над річчю, як це іноді визначається у окремих джерелах. Наприклад, абсолютність права власності є швидше ідеальною межею прагнення, до якого тяжіють інтереси власника, але якого вони в соціальних умовах, мабуть, досягти не в змозі. Тут безпідставно змішується так звана «соціальна функція власності» та категорія «абсолютне право», що не є коректним. Обмеженим є право власності чи ні, воно залишається абсолютним. Всі речові права є абсолютними за своєю правовою природою [3].

Водночас відзначимо, що не всі вітчизняні дослідники погоджуються із наділенням права власності ознакою абсолютності. Так, на думку Л. Г. Парашук, за своєю суттю право власності не є абсолютним; встановлені в суспільстві в інтересах загального блага правила співжиття, забезпечуючі всім власникам рівні права, тим самим встановлюють межі здійснення права власності, які закінчуються для одного власника там, де починаються межі здійснення права власності іншими власниками. Встановлені законом обмеження застосовуються лише як заходи захисту публічних інтересів [4]. Про це ж стверджує й В. О. Кучер, який зазначає, що непорушність права власності не є абсолютною. Чинним законодавством передбачається можливість відступу від принципу непорушності права власності. Особа може бути позбавлена права власності або обмежена у його здійсненні лише у випадках і в порядку, встановлених законом [5, с. 279].

Відзначимо, що підхід щодо неможливості віднесення права власності до абсолютних прав є домінуючим і в зарубіжних цивілістичних доктринах. Так, на переконання європейських учених, право власності не є абсолютним: воно може бути обмежене в суспільних інтересах, якщо він переважає (наприклад, необхідність захисту навколишнього середовища) [6]. На цьому ж акцентує увагу й Дуглас Максвелл, дослідник Кембриджського університету, який зауважує, що основа власності як суб'єктивного права залишається заплутаною в політичному та історичному лабіринтах конкуруючих шкіл думки. Для поточних цілей необхідно лише зазначити, що АІРІ (ст. 1 Протоколу 1 до Європейської конвенції з прав

людини – курсив наш – О. П.) стверджує: «Кожна фізична чи юридична особа має право мирно володіти своєю власністю. Ніхто не може бути позбавлений свого майна інакше, як в суспільних інтересах і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права». АІРІ поширюється на захист осіб від свавільного втручання держави в їхнє наявне майно. Це право було підтверджено у справі *Marckx проти Бельгії* (1979) 2 EHRR 330, у якій висловлювалося, що «стаття 1, визнаючи, що кожна людина має право мирно володіти своїм майном, по суті гарантує право власності». Однак, як пояснюється частиною другою статті 1, право власності не є абсолютним. Людина може бути позбавлена права в суспільних інтересах на умовах, передбачених підзаконними актами та загальними принципами міжнародного права [7, с. 23].

Отже, вбачається, що основним аргументом на користь неможливості віднесення суб'єктивного права власності, у тому числі й на житло, до категорії абсолютних прав, на переконання європейських дослідників, є закріплення у ст. 1 Протоколу до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод низки підстав для його потенційних обмежень. Йдеться, зокрема, про те, що ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше, як: а) в інтересах суспільства; б) на умовах, передбачених законом; в) на умовах, передбачених загальними принципами міжнародного права. Важливо відзначити, що саме такої позиції дотримуються і вітчизняні суди. Зокрема, ще у 2015 р. Головою Верховного Суду України Я. М. Романюком озвучена теза про неабсолютність права власності: «За своєю правовою природою воно (*право власності* – курсив наш – О. П.) потребує регулювання з боку держави і може підлягати обмеженню. Тому держава вправі вживати певних заходів і втручатися в право власності, зокрема, і позбавляти громадян власності. Зрозуміло, що в таких діях має бути дотримано усталених принципів дозволеного правомірного втручання» [8].

Зазначене знаходить свій прояв і в низці рішень Конституційного Суду України, зокрема, у рішенні Другого сенату Конституційного Суду України від 5 липня 2023 р. № 5-р(ІІ)/2023 у справі № 3-46/2022(95/22, 170/22, 233/22), в якому судом констатується, що право власності не є абсолютним, може бути обмежене, однак утручання в це право може здійснюватися лише на підставі закону з дотриманням принципу юридичної визначеності та принципу домірності, який вимагає досягнення розумного співвідношення між інтересами особи та суспільства; при обмеженні права власності в інтересах суспільства домірними можна вважати такі заходи, які є менш обтяжливими для прав і свобод приватних осіб з-поміж усіх доступних для застосування заходів [9].

Таким чином, загальноприйнятим у зарубіжній правовій доктрині, так само, як і в сучасній вітчизняній правозастосовчій практиці, є підхід щодо неможливості віднесення права власності до абсолютних прав у силу нормативного закріплення повноважень держави щодо його обмежень. Водночас ще у 2014 році українські суди відстоювали протилежну позицію. Зокрема, інтерес викликає Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 07.02.2014 р. № 5 «Про судову практику в справах про захист права власності та інших речових прав», п. 34 якої визначав, що оскільки право власності є абсолютним правом, яке включає право володіння, користування та розпорядження майном, якого ніхто не може бути позбавлений, крім випадків, передбачених законом (стаття 41 Конституції України, статті 316–319 ЦК), то власник на підставі статті 391 ЦК не може бути визнаний таким, що втратив право користування своїм майном, зокрема жилим приміщенням або виселений із нього, оскільки це не відповідає характеру спірних правовідносин [10]. Чим зумовлена настільки радикальна зміна підходів судових органів до

визначення природи права власності незрозуміло, адже жодних суттєвих трансформацій у площині вітчизняного правового регулювання відносин власності впродовж цих років не відбувалось. Існування протилежних за змістом правових позицій вищих судових органів, безумовно, не сприяє формуванню однакової практики правозастосування, не кажучи вже про створення значних труднощів у розумінні істинної природи та сутності права власності, у тому числі, права приватної власності на житло, що, своєю чергою, негативно впливає на ефективність функціонування юридичного механізму захисту останнього.

Велика українська енциклопедія визначає абсолютні права як суб'єктивні права, носіям яких протистоїть невизначена і необмежена кількість зобов'язаних осіб. Зобов'язання полягає в утриманні від вчинення дій, що порушують абсолютні права. Абсолютні права є основою будь-якої демократичної та правової держави, визнаються недоторканими і захищаються законом. Абсолютні права відрізняються від відносних тим, що при порушенні абсолютних прав заходи захисту та притягнення до відповідальності застосовуються до будь-якого порушника, натомість за порушення відносного права – до конкретної особи, яка зобов'язана своїми діями задовольнити інтереси правомочної особи, носія відносних прав [11]. З огляду на зазначене цілком очевидно є неможливістю віднесення права власності до категорії відносних прав, адже безперешкодній реалізації власником правомочностей, що входять до змісту останнього, протистоїть обов'язок невизначеного кола осіб не порушувати належне йому право власності. Отже, в силу хибності, на думку правозастосовчих органів та деяких дослідників, віднесення права власності до абсолютних прав та неналежності його до відносних прав, складається ситуація, за якої право власності неможливо віднести ні до абсолютних, ні до відносних прав, що викликає щонайменше подив та підштовхує або до вироблення у зазначеній класифікації прав третьої групи, яка була б урахувала законодавчо закріплені випадки обмежень права власності, що, на наш погляд, не є концептуально правильним, або ж до встановлення правової природи цих обмежень та нівелювання їх впливу на абсолютність права власності.

Насамперед варто зауважити, що право власності у всі періоди розвитку цивільного права, починаючи ще з часів римського права, позиціонувалось саме як абсолютне. У юридичній літературі зазначається, що у римському праві і земля, і рухоме майно могли належати фізичним особам абсолютно. Ця концепція абсолютної власності (*dominium*) є типово римською, на відміну від відносної ідеї власності як кращого права володіння, яка лежить в основі англійського права [12]. Відзначимо, що саме ідею сприйняття права власності як абсолютного та неподільного було покладено в основу формування концепції права власності в континентальній правовій системі. Разом із тим, як зауважує Н. В. Безсмертна, необмеженого права власності не існувало, адже законодавства майже всіх країн тією чи іншою мірою обмежували дане право. Так, Цивільним кодексом Франції 1804 р. встановлювалося: «Власність є право користування і розпорядження речами найбільш абсолютним чином з тим, щоб користування не було таким, яке заборонене законами чи регламентами». Згідно з Німецьким Цивільним Уложенням 1896 р., «власник речі вільний розпоряджатися річчю на свій розсуд, настільки його влади не перешкоджає закон чи права третіх осіб» [13, с. 205].

Отже, вбачається, що абсолютність права власності завжди характеризувалась наявністю певних меж, які, своєю чергою, визначалися волею держави, необхідністю дотримання публічних інтересів, а також правами і свободами інших осіб. Зазначене стосується не тільки права власності, а й інших прав людини, у тому числі й природних, що, зокрема, знаходить свій прояв

у ч. 2 ст. 29 Загальної декларації прав людини, яка визначає, що при здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві [14]. Навіть абсолютне у всіх відношеннях право на життя, яке складає основу природних прав людини, не є безмежним, адже ч. 2 ст. 2 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод містить перелік випадків, коли воно може бути обмежене. Так, позбавлення життя не розглядається як таке, що вчинене на порушення цієї статті, якщо воно є наслідком виключно необхідного застосування сили: а) для захисту будь-якої особи від незаконного насильства; б) для здійснення законного арешту або для запобігання втечі особи, яку законно тримають під вартою; с) при вчиненні правомірних дій для придушення заворушення або повстання. Отже, якщо при встановленні абсолютного чи відносного характеру того чи іншого права виходити винятково з позицій його обмеження, практично жодне із прав людини, навіть право на життя, не буде визнане абсолютним, не кажучи вже про право власності на житло, реалізація якого неодноразово підлягає допустимому обмеженню з боку законодавця.

Саме тому в цьому контексті слід зробити декілька теоретично важливих висновків. По-перше, при практичному застосуванні класифікації суб'єктивних прав на абсолютні та відносні слід враховувати те, що реалізація будь-якого суб'єктивного права, навіть того, що забезпечує природне буття людини, має свої законодавчо встановлені межі та обмеження, які є необхідними в контексті забезпечення гармонійного співіснування людей у громадянському суспільстві та соціумі. По-друге, у цьому контексті, на наш погляд, не варто заперечувати існування категорії обмеження абсолютного суб'єктивного права, яке слід сприймати як виняткове законодавчо дозволене втручання держави у сферу реалізації суб'єктивного права, що полягає у правомірній та суспільно обґрунтованій лімітації обсягу правомочностей, які складають його зміст, та здійснюється з метою забезпечення публічних або громадських інтересів, дотримання прав та свобод інших осіб на засадах законності, виправданості, пропорційності, а також з обов'язковим урахуванням непорушності абсолютного суб'єктивного права власності. По-третє, при кваліфікації того чи іншого суб'єктивного права як абсолютного слід виходити не з позицій обмеженості його нормами закону чи положеннями міжнародно-правових договорів, які характерні для будь-якого суб'єктивного права, а з позицій непорушності цього права з боку невизначеного кола суб'єктів і, відповідно, забезпечення його цілковитою недоторканністю від протиправних дій та свавілля з боку інших суб'єктів, у тому числі держави.

Виходячи із зазначеного, вважаємо за доцільне підтримати позицію дослідників щодо необхідності віднесення права власності, у тому числі, права приватної власності на житло, до категорії абсолютних прав, виходячи, по-перше, зі специфіки правової конструкції його реалізації, яка ґрунтується на особистому розсуді власника незалежно від волі інших осіб, а по-друге, із конституційного закріплення його непорушності та недоторканності, що має у своїй основі обов'язок всіх і кожного не створювати перешкод у реалізації права власності. При цьому встановлення законодавчих обмежень щодо реалізації права власності з боку держави є винятковим та обумовлюється необхідністю експлуатації авторитету та влади держави з метою виконання інститутом власності властивих йому функцій у найвищих інтересах суспільства і держави, проте з обов'язковим узгодженням останніх з інтересами власника.

Зважаючи на те, що обмеження права власності є нічим іншим, як втручанням держави у реалізацію суб'єктами

права власності у частині нормативного визначення меж останнього, доволі дивним видається законодавче заперечення цього втручання, закріплене у ч. 6 ст. 319 ЦК України, що може призвести до маніпулювання цією нормою у правозастосовчій практиці. На наш погляд, більш доречним було б уточнення ч. 6 ст. 319 ЦК України шляхом декларування саме неправомірного втручання держави у здійснення власником права власності, тобто такого, що немає під собою відповідного законодавчого підґрунтя. Адже втручання будь-якої демократичної держави у право власності має здійснюватися у суворій відповідності з положеннями законодавства, Конституції та норм міжнародних договорів. Держава в силу свого авторитету та суспільної необхідності може обмежити право власності, але це обмеження повинно мати джерело у внутрішньому законодавстві, яке містить певні якісні характерис-

тики та належні процесуальні гарантії для забезпечення захисту власників від свавілля. Саме тому пропонуємо внести зміни до ч. 6 ст. 319 ЦК України, виклавши її в наступній редакції:

«Стаття 319. Здійснення права власності.

...

б. Неправомірне втручання держави у здійснення власником права власності забороняється».

На наш погляд, зазначене, з одного боку, не заперечуватиме можливість обмеження права власності з боку держави у випадку необхідності забезпечення публічних чи суспільних інтересів, що має місце у будь-якій правовій державі, а з іншого боку, унеможливить випадки свавільного, неправомірного втручання держави в охоронювану законом сферу здійснення права власності та забезпечить його гарантовану Конституцією України непорушність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ільків О. В. Проблеми регулювання речових прав в цивільному законодавстві України: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Львів, 2021. С. 47.
2. Ромовська З. В. Українське громадянське право. Право власності. Навчальний. К.: Алерта, Центр навчальної літератури, 2011. 246 с. URL: https://pidru4niki.com/1599081651419/pravo/pravo_vlasnosti_pravo_prirodne (дата звернення: 17.09.2023).
3. Мічурін Є. О. Абсолютні та відносні цивільні права. *Форум права*. 2018. № 1. С. 81–87.
4. Паращук Л. Г. Поняття та зміст права власності. С. 14. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/37510/1/D0%9F%D0%BE%D0%BD%D1%8F%D1%82%D1%82%D1%8F%20%D1%82%D0%B0%20%D0%B7%D0%BC%D1%96%D1%81%D1%82%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B0%20%D0%B2%D0%BB%D0%B0%D1%81%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96.pdf> (дата звернення: 17.09.2023).
5. Кучер В. О. Непорушність права власності за цивільним законодавством України. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Юридичні науки*. 2017. № 4. С. 279.
6. Lähteenmäki-Uutela, Anu & Lonkila, Annika & Huttunen, Suvi & Grmelová, Nicole. (2021). Legal rights of private property owners vs. sustainability transitions?. *Journal of Cleaner Production*. 323. 129179. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0959652621033655> (дата звернення: 17.09.2023).
7. Maxwell, Douglas, Human Rights and Land Reform: Unanswered Questions (January 1, 2016). (2016) 61 (1) *Journal of the Law Society of Scotland* 22–24. URL: https://www.academia.edu/33533060/Human_Rights_and_Land_Reform_Unanswered_Questions (дата звернення: 17.09.2023).
8. Право власності захищається на найвищому рівні, однак не є абсолютним. За своєю правовою природою воно потребує регулювання з боку держави і може підлягати обмеженню, – Голова Верховного Суду України. URL: <https://nm.vn.court.gov.ua/sud0217/pres-centr/news/216055/> (дата звернення: 18.09.2023).
9. Рішення Другого сенату Конституційного Суду України від 5 липня 2023 р. № 5-р(II)/2023 у справі № 3-46/2022(95/22, 170/22, 233/22). URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/519749__755134 (дата звернення: 18.09.2023).
10. Рішення Другого сенату Конституційного Суду України від 5 липня 2023 р. № 5-р(II)/2023 у справі № 3-46/2022(95/22, 170/22, 233/22). URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/519749__755134 (дата звернення: 18.09.2023).
11. Шумило М. М. Абсолютні права. Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/%D0%90%D0%B1%D1%81%D0%BE%D0%BB%D1%8E%D1%82%D0%BD%D1%96_%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B0 (дата звернення: 19.09.2023).
12. Millner, Maurice Alfred, Carozza, Paolo, Kiralfy, Albert Roland, Rheinstein, Max, Hazard, John N., Glendon, Mary Ann, Jolowicz, Herbert Felix, Powell, Raphael and Stein, Peter G. «Roman law». *Encyclopedia Britannica*, 5 Sep. 2023. URL: <https://www.britannica.com/topic/Roman-law> (дата звернення: 19.09.2023).
13. Безсмертна Н. В. Межі здійснення права приватної власності. *Наукові записки НаУКМА*. 2001. Вип. 19. С. 205.
14. Universal Declaration of Human Rights. Proclaimed by the United Nations General Assembly in Paris on 10 December 1948 (General Assembly resolution 217 A). URL: <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights> (дата звернення: 19.09.2023).